

UOT 37.0

Firədun Nadir oğlu İbrahimov

*Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin Şəki filialının professoru,
pedaqoji elmlər doktoru*

<https://orcid.org/0000-0002-0775-1048>

[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(6\).48-57](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(6).48-57)

Sevinc İlqar qızı Kərimova

*Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin
Şəki filialının baş müəllimi*

<https://orcid.org/0009-0004-3317-4215>

TƏHSİLALANMƏRKƏZLİ TƏLİM SİSTEMİNİN FƏLSƏFİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Фирадун Надир оглы Ибрагимов

доктор педагогических наук, профессор

Шекинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Севиндж Ильгар гызы Керимова

старший преподаватель Шекинского филиала

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

**ФИЛОСОФСКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-
ЦЕНТРИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ**

Firadun Nadir Ibrahimov

professor at Sheki branch of Azerbaijan State Pedagogical University, doctor of pedagogical sciences

Sevinj Ilgar Karimova

teacher at Sheki branch of Azerbaijan State Pedagogical University

**PHILOSOPHICAL-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF LEARNER-CENTERED
TRAINING SYSTEM**

Xülasə. Məqalədə müxtəlif elmi mənbələrdə “təlim” anlayışı ilə bağlı şərhlərdə fikir müxtəlifliyinə diqqət yönəldilir. Vurğulanır ki, mükəmməl təlim sisteminin nəzəri və praktik əsaslarının işlənilməsi didaktikanın mərkəzi problemidir, daha səmərəli nəticələri hədəfləyən didaktik sistemlərin axtarışı zəruri və davamlı prosesdir. İddia olunur ki, təhsilin həyata keçirilməsinin mühüm yollarından biri olaraq dərk edilən “mükəmməl təlim prosesi”nin *təhsilalanmərkəzli* (bu, onun emergent əlaməti kimi qəbul olunur!) və *təhsilalanlarda IV sənaye inqilabının çağırışlarına uyğun bacarıqların formalaşmasını şərtləndirən* sistem kimi interpretasiya edilməlidir. Vurğulanır ki, təlim prosesinin idarə olunması üçün elmin və praktikanın nailiyyətləri ilə ayaqlaşan elmi fəlsəfənin nəzəri-metodoloji əhəmiyyəti olduqca böyükdür və bu prosesdə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin idarə olunması, əqli qabiliyyətlərinin inkişafı yalnız o şərtlə mümkündür ki, təfəkkür prosesinin qanunauyğunluqları, elmi idrakın forma və metodlarının xüsusiyyətləri və dialektik əlaqələri daim nəzərə alınsın.

Bu işdə təlim prosesinin idarə olunmasına öz-özlüyündə idrak məsələsi kimi baxmağın məntiqiliyi diqqətə çatdırılır. Təlim prosesində səmərəli nəticələrin reallaşması üçün praktik pedaqoqun idarəetmə fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində gerçəkliyin dərk olunması və dəyişdirilməsi metodları haqqında dialektika və idrak nəzəriyyəsinin tərkibləri kimi ehtiva edilən komponentlərə istinad etməsinin məqsədəuyğunluğu diqqət mərkəzinə çəkilir və bu “imkandaşıyıcı komponentlər”i özündə saxlayan fikrin hərəkət forması həmin prosesin idarə olunmasının metodoloji əsası kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *təlim; dialektika; idrak nəzəriyyəsi; elmi tədqiqat metodları; elmi idrak formaları; problem; idrak məsələsi; əqli fəaliyyətin növləri; dərrakəli və zəkali fəaliyyət; hissi intuisiya; intellektual intuisiya; ideya; prinsip; nəzəriyyə.*

Аннотация. В статье акцентируется внимание на разнообразии мнений в трактовках понятия «обучение» в различных научных источниках. Подчеркивается, что разработка теоретических и практических основ совершенной системы образования является центральной проблемой дидактики, поиск дидактических систем, нацеленных на более эффективные результаты, также считается необходимым и непрерывным процессом. Утверждается, что «совершенный процесс обучения», который воспринимается как один из важных способов реализации образования, следует трактовать как образовательно-центрированную (она рассматривается как его эмерджентный признак!) систему, обуславливающую формирование умений и навыков обучаемых в соответствии с последствиями IV промышленной революции. Подчеркивается, что теоретико-методологическое значение научной философии, идущей в ногу с достижениями науки и практики, для управления образовательным процессом очень велико, и в этом процессе управление познавательной деятельностью обучаемых и развитие их умственных способностей возможно лишь при условии, что всегда будут учитываться закономерности мыслительного процесса, особенности форм и методов научного познания и диалектических отношений.

В данной работе обращается внимание на логику рассмотрения управления процессом обучения как самой познавательной проблемы. В целях достижения эффективных результатов в процессе обучения в центр внимания выдвигается целесообразность обращения педагога-практика к содержащимся в диалектико-когнитивной теории компонентам о способах понимания и изменения действительности при определении управленческой деятельности. В качестве основы ценится форма движения мысли, содержащая эти «обеспечивающие компоненты».

Ключевые слова: обучение; диалектика; когнитивная теория; методы научных исследований; формы научного познания; проблема; когнитивная задача; виды умственной деятельности; пронципальная и разумная деятельность; чувственная интуиция; интеллектуальная интуиция; идея; принцип; теория.

Abstract. The article focuses on the diversity of opinions in the interpretations of the concept of "training" in various scientific sources. It is emphasized that working out the theoretical and practical foundations of an excellent educational system is the central problem of didactics. The search for didactic systems aiming at more effective results is a necessary and continuous process. It is claimed that the "perfect training process", which is perceived as one of the important ways of implementing education, should be interpreted as an learner-centered (it is considered as its emergent sign!) system that conditions the formation of skills in the students in accordance with the implications of the IV industrial revolution. It is emphasized that the theoretical-methodological importance of scientific philosophy, which is in step with the achievements of science and practice, for the management of the educational process is very great, and in this process, the management of students' cognitive activity and the development of their mental abilities is possible only on the condition that the regularities of the thinking process, the characteristics of the forms and methods of scientific cognition and dialectical relations should always be taken into account.

In this work, the logic of looking at the management of the learning process as a cognitive issue in itself is brought to attention. In order to achieve effective results in the training process, the appropriateness of the practical educator's reference to the components contained in the dialectic and cognitive theory about the methods of understanding and changing reality in determining the management activity is drawn into the center of attention, and the form of thought movement that contains these "enabling components" is the methodological basis of the management of that process. Which is valued as the basis.

Keywords: training; dialectics; cognitive theory; scientific research methods; forms of scientific cognition; problem; cognitive issue; types of mental activity; insightful and intelligent action; sense intuition; intellectual intuition; idea; principle; theory.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. IV sənaye inqilabının çağırışlarına adekvat bacarıqların formalaşdırılmasını hədəfləyən təhsilalanmərkəzli təhsilin həyata keçirilmə yolu kimi qəbul edilən təlim nəzəriyyəsinin işlənilməsi didaktikanın aktual problemidir. Bu problemin həllinə əsas olan (həllini reallaşdıran) məsələlər sırasında dialektikanın, qnoseologiyanın qanun və ka-

teqoriyalarının metodoloji rolunun bilavasitə müəyyənəşdirilməsi məsələsi də vardır. Odur ki, sözügedən təhsilalanmərkəzli təlim sisteminin nəzəri və texnoloji əsaslarının müəyyənəşdirilməsi, elmi idrakın mükəmməl forması olan adekvat nəzəriyyənin ərsiyəyə gətirilməsi baxımından "Təhsilalanmərkəzli təlim sisteminin fəl-

səfi-metodoloji əsasları” mövzusunda tədqiqatın aparılmasının aktuallığını iddia edirik.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqatın reallaşdırılması prosesində empirik, empirik-nəzəri, nəzəri, metanəzəri, metakognitiv metodlardan istifadə olunmuş və “sistem-struktur” dialektik yanaşmaya istinad edilmişdir.

Tədqiqat materialları əsasında formalaşdırılmış ümumiləşmələrin şərhı. Pedaqogika elm sahəsinin obyektı, tədqiqat metodları, metodologiyası və əsas anlayışları barədə çox yazılmışdır və elmi mənbələrdə bunların özünə yer alan interpretasiyalarında müxtəliflik mövcuddur [10; 43-50]. Görkəmli Azərbaycan psixoloqu prof. Ə.Ə. Əlizadə “Təlim” anlayışına aydınlıq gətirmək məqsədi ilə ona belə bir elmi şərh verir: “Təlim tədris fəaliyyətinin mühüm xarakteristikası olsa da, onun bütün tərəflərini əks etdirmir. Təlim sözün geniş mənasında yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə nəzərdə tutur” [2;150]. Prof. Z.İ. Qaralovun fikrincə, təlim prosesi-obyektiv varlığı dərk etmək, bunun əsasında tərbiyələnmək və inkişafda olmaq prosesidir. Obyektiv aləmin insan şüurunda fəal inikası prosesini məqsədyönlü təmin etmək üçün müxtəlif yollardan, metod və vasitələrdən istifadə olunur. Bu metodlar içərisində ən mükəmməli dialektik metoddur. Bütünlükdə təbiət həmin metoda istinad etməklə dərk olunur [4, s. 72].

Yeri gəlmişkən vurğulayaq ki, dialektik metod idrakın ən ümumi metodudur, ona görə ki, o, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə birtərəfli yanaşmanı kənar edir, maddi gerçəkliyin konkret sahəsinin inkişafını əks etdirən xüsusi qanundan deyil, təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün bütün sahələrinin inkişafını əks etdirən ən ümumi qanunlara əsaslanır. Qeyd etməliyik ki, bir metod olmaq etibarını ilə dialektikanın ən ümumi xarakter daşması o demək deyildir ki, bu metod elmi idrakın bütün metodlarını əvəz edə bilər. Dialektika idrakın ümumi xarakter daşıyan yeganə elmi metodu olsa da, o konkret elmlərin xüsusi metodlarını əvəz edə bilməz. Müasir elmin sərəncamında ən ümumi və yeganə elmi xarakter daşıyan bu metodla yanaşı, bir sıra xüsusi metodlar da vardır. Onu da xüsusi olaraq vurğulayaq ki, dialektik metodun elmi idrakın ən ümumi metodu olmasını əsaslandırmaq üçün dialektikanın əsas prinsip, qanun və kateqoriyalarının elmi idrak üçün metodoloji və evristik əhəmiyyətinə diqqət yönəltmək lazımdır. Elmi-

tədqiqat praktikası göstərir ki, öyrənilən cisim və hadisələrin digər hadisələrlə qarşılıqlı əlaqəsini və asılılığını nəzərə almayan tədqiqatçı idrakda həmişə ciddi çətinliklərlə rastlaşır. İdrakın çox mürəkkəb məsələlərinin müvəffəqiyyətlə həll olunduğu, maddi və mənəvi aləmin əsrarəngiz sirlərinə bacarıqla nüfuz etdiyi hazırkı dövrdə heç bir tədqiqatçı yeganə elmi idrak metodu olmaq etibarını ilə materialist dialektikadan istifadə etmədən keçinə bilməz.

Mətləbdən uzaqlaşmayaq. Təlim prosesində elmi həqiqətlərin gənc nəsələ ötürülməsinin əsasını da dialektik metod təşkil edir. Ona görə də öyrənmə (dərk etmə) dialektik idraki hadisə sayılır. Təlim prosesinin yolları, metod və vasitələri, şagirdlərin bu prosədə alqoritmik və evristik fəaliyyətin nisbətləri dialektik metodun əsasında yaradılaraq müəllim-şagird fəaliyyəti qurulur. Dərketmə prosesi müxtəlif səviyyəli, əlaqəli mərhələlərdən keçir. İnkər olunmur ki, əsil həqiqətə çatmaq üçün insan şüuru bu mərhələlərdən keçməlidir.

Tədqiqatın qayəsinə uyğun olaraq biz burada “Təlim prosesi” anlayışını nəzər-nöqtəsi olaraq seçməklə sözügedən anlayışa “sistem-struktur” baxımdan yanaşaraq mülahizələrimizi, ümumiləşmə halına gətirdiyimiz qənaətlərimizi təqdim etməyi faydalı sayırıq və əslində bununla da pedaqoji fikrə və praktikaya öz töhfəmizi vermək istəyimizi təzahür etməyə çalışmışıq. Onu da öncədən vurğulayaq ki, dialektikanın inkişaf etmiş qolu kimi formalaşan “sistem-struktur yanaşma”ya əsaslandığımız üçün məntiqi olaraq şərhimizdə “mükəmməl sistem” və ya “bütöv sistem” anlayışlarını işlətməli oluruq.

Pedaqogika nəzəriyyəsində təlimin müxtəlif sistemləri barədə də çox yazılmışdır, didaktiklər tərəfindən bu və ya digər konsepsiyaya üstünlük verilməsini özündə ehtiva edən təlim sistemlərinin mövcudluğu göstərilir [5;76-78]. Məsələn, müasirliyi dəyərləndirilən fəal/interaktiv təlimlə bağlı professor A.N. Abbasov yazır: “Fəal/interaktiv təlim dedikdə, məktəblilərin fəal idrak fəaliyyətini diqqət mərkəzinə gətirən və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim başa düşülür. Fəal interaktiv təlim tədris və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur” [1, s. 268].

Şübhə yoxdur ki, mükəmməl təlim sisteminin nəzəri və praktik əsaslarının işlənilməsi

didaktikanın mərkəzi problemdir. Ümumiyyətlə, daha səmərəli nəticələri hədəfləyən didaktik sistemlərin axtarışı zəruri və davamlı prosesdir.

Bizcə, təlim sisteminin mükəmməliyi onun bəşər mədəniyyətinin zəruri hissəsinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan verən ən səmərəli yolları özündə saxlama səviyyəsi, başqa sözlə, şəxsiyyətin inkişafına edə biləcəyi sürətləndirici təsirin effektivliyi ilə xarakterizə oluna bilər; belə sistem təhsilin bütün səviyələrini əhatə etməlidir, həm reproduktiv, həm də yaradıcı səviyyədə mənimsəmə isə yalnız aqlı fəaliyyətin analitik və evristik növlərinin məqsədəuyğun idarə olunması nəticəsində mümkündür.[9, s. 451-473] Biz belə hesab edirik ki, idrakın gerçəkliyi əksətdirmə qanunauyğunluqlarına, təlim prosesinin mahiyyətinə az-çox bələd olan hər bir kəs bu fikrə etiraz etməz. Odur ki, biz L. Bertalanfinin “Sistem təhlili ideyası”na istinad etməklə təlimin elə sistemini mükəmməl sayırıq ki, o, özündə bir çox cəhət və keyfiyyətlərlə (altsistemlərdən ibarət olması, ayrıla bilən altsistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini təyin edən xassənin olması, idrakın bütöv sisteminə uyğun qoyula bilməsi və s.) yanaşı [6, s. 8], onun alqoritmik (analitik fəaliyyətin mühüm tərkibi olaraq) və evristik fəaliyyətin optimal nisbətini özündə ehtiva etmiş olsun [10, s. 20].

Burada diqqət yönəldilən arqumentləri arxa plana keçirmədən vurğulamağı lazım bilir ki, təlim prosesinin mükəmməliyi onun tətbiq edildiyi (həyata keçirildiyi) zaman kəsiyində formalaşan “təhsil məkanının”(təhsil nəzəriyyəsinə “təhsil məkanı” anlayışının daxil edilməsini məqbul və faydalı hesab edirik, hansı ki, bu məkanın formalaşmasını sənaye inqilablarının çağırışları dialektikanın inkari-inkar qanunu davamlı şəkildə şərtləndirir, biz bu qənaətə uzunmüddətli tədqiqat fəaliyyəti sayəsində gəlməli oluruq) xüsusiyyətlərinə adekvatlığı ilə şərtlənir. Bizim elmi mənbələrdən və qabaqcıl pedaqoji təcrübədən əldə etdiyimiz materialların elmi idrakın forma və metodları əsasında formalaşdırdığımız və subyektiv xarakter daşıyan(subyektiv cəhət insanın idrak fəaliyyətində qaçılmaz gerçəkdir!) ümumiləşmələrimizə görə, hazırda təhsilin həyata keçirilməsinin mühüm yolu kimi dərk olunan “mükəmməl təlim prosesi” IV sənaye inqilabının çağırışlarına uyğun bacarıqların formalaşmasını şərtləndirən təhsilalan mərkəzli emergent təbiəti ilə mövcud sistem kimi

interpretasiya olunmalıdır, fikrimizcə, onun nəzəri və texnoloji əsaslarının işlənilməsi təhsil nəzəriyyəsinin (didaktikanın) “təkmilləşdirilməsinin paradiqması” kimi qəbul edilməlidir. Bu prosesdə didaktiklərin, təhsil sahəsində çalışan psixoloqların pedaqoji psixologiyaya ərməğan etdiyi töhfələr inkar olunmamalı, onlardan yaradıcılıqla faydalanmaq gərəkdir. Məxsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, savadlılıq, çox dil bilmək, riyazi, elmi, texnoloji, rəqəmsal savadlılıq, şəxsi, sosial və öyrənməyi öyrənmək, fəal vətəndaş mövqeyi, sahibkarlıq, mədəni məlumatlılıq və özünü idarəetmə kompetensiyalarının formalaşdırılmasını hədəfləyən təhsilalan mərkəzli təlim nəzəriyyəsinin işlənilməsində “Çoxnövlü zəka” (Hovard Qardner), “Zehni inkişafın mərhələləri”(Jan Piaje), “Sosial inkişaf” (Lev Vıqotski), “Düşüncə tərz” (Karol Dvek), “Mənəvi inkişaf”(Lourens Kolberq), “Öyrənmənin şərtləri” (Robert Qanye), “Emosional zəka” (Daniel Qoulman), “İntrovert və ekstrovert şəxsiyyət” (K.Yunq) və digər bu kimi idrak məsələlərindən(qeyd edək ki, bunlar elmi mənbələrdə elmi idrakın ən mükəmməl forması sayılan “nəzəriyyə”lər adı adı təqdim olunur), Sinxiron və asinxron tədris, Sorğu və araşdırma əsaslı təlim, problem əsaslı təlim, lyihə əsaslı təlim (PBL) öyrənmə, oyun əsaslı öyrənmə, birbaşa təlim və digər forma və modellərdən faydalanmaq zəruridir, bu vacib məsələnin arzuolunan səviyyədə həllində istinad olunmalı “imkandaşıyıcı element”lərdir (Ətraflı məlumat üçün bax:[7, s. 90-97, s. 117-151]).

Fikrimizcə, təlim prosesinin idarə olunmasına öz-özlüyündə idrak məsələsi kimi baxmaq olar. Təlim prosesində pedaqoqun idarəetmə fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində də gerçəkliyin dərk olunması və dəyişdirilməsi metodları haqqında dialektika və idrak nəzəriyyəsinin tərkibləri kimi ehtiva olunan prinsiplərə istinad edilir. Bu prinsipləri özündə saxlayan nəzəriyyə təlim prosesinin idarə olunmasının metodoloji əsası rolunu oynayır.

Təlim prosesinin idarə olunması üçün elmin və praktikanın nailiyyətləri ilə ayaqlaşan elmi fəlsəfənin nəzəri-metodoloji əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Qeyd etdiyimiz kimi, burada dialektika və idrak nəzəriyyəsi ön planda durur. Bunu hər şeydən əvvəl onda görmək olar ki, adətən, təlim prosesində müəllim bir sıra fəlsəfi-metodoloji problemləri həll etməli olur.

Dialektika müəllimə idarə etdiyi hadisəyə sonsuz hadisələr silsiləsinin bir halqası kimi baxmağa, onun mahiyyətini dərk etməyə imkan verir ki, bu da obyektin hazırkı halını və mahiyyətini dərindən, dəqiq öyrənməyə, onun hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyini və gələcəyinin necə olacağını müəyyənləşdirməyə əsas verir.

Dialektikanı həm ümumi idrak nəzəriyyəsi, həm də elmlərin metodoloji əsası hesab edənələr yanılırlar. Səciyyəvi cəhət budur ki, metodoloji əsas evristik xüsusiyyət daşımağa qadirdir. Fikrimizi daha da konkretləşdirmək üçün dialektikanın qanun və kateqoriyalarına müraciət edək. Dialektikanın əsas qanun və kateqoriyalarının təlim prosesi və onun idarə olunması üçün mühüm metodoloji və evristik əhəmiyyəti əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununda daha aşkar görünür. Dialektikanın nəbzi, nüvəsi adlandırılan bu qanunun təlimin idarə olunması üçün metodoloji əhəmiyyəti ondadır ki, o, pedaqoqa bu prosesin ziddiyyətli mahiyyətini müəyyən etməyə, təlim prosesini və onun komponentlərinin inkişafının mənbəyini, hərəkətverici qüvvəsini, daxili impulslarını açmağa imkan verir. Bu qanuna əsaslanmadan, təlim prosesində onun təzahürünü aydın dərk etmədən, pedaqoji prosesə rəhbərlik edənə hadisələrin inkişafında meydana çıxan və təlim prosesində dərk olunanlara əks olan ziddiyyətlərin mahiyyətini başa düşmək, bu obyektiv ziddiyyətləri təfəkkürün məntiqi cəhətdən düzgün olmayan gedişindən törəyən subyektiv ziddiyyətlərdən ayırmaq çətin olardı.

Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununa əsaslanmaq, təlim prosesində ondan şüurlu şəkildə istifadə etmək, təlimin idarə olunması prosesində qarşıya çıxan bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmağa və hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu deyil, eyni zamanda materialist dialektikanın digər qanun və kateqoriyaları, prinsipləri də mühüm metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, dialektikanın ümumi əlaqə prinsipini götürək. Dialektikanın bu prinsipini təlimə aid etdikdə təlim metodlarının bir-biri ilə ayrılmaz əlaqəsinin şahidi oluruq. Belə ki, elmi-tədqiqatda olduğu kimi, təlim prosesində də idrakın ən ümumi və xüsusi metodları ayrı-ayrılıqda, yanaşı deyil, ayrılmaz əlaqədə təsir göstərir. Dialektik metodun təlim prosesi-

nin gedişinə və onun nəticələrinə təsiri xüsusi metodlar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Fəlsəfədə dialektikanı təbiət, cəmiyyət və təfəkkürdə ümumi əlaqə və ümumi inkişaf nəzəriyyəsi; dialektikanı həm də ümumi idrak nəzəriyyəsi kimi də səciyyələndirirlər. Dialektikanın ümumi idrak nəzəriyyəsi kimi səciyyələndirilməsi, hər şeydən əvvəl, bununla əlaqədardır ki, idrak prosesi özü dialektik prosesdir, başqa sözlə, idrak nəzəriyyəsi özü xarici aləmin insan şüurunda dialektik inikasıdır və bu əksolunma prosesində gerçəkliyə məxsus qanunauyğunluqlar şüurumuzda bilik kimi formalaşır. Bu qanunauyğunluqların dərk edilməsi, mənimsədilməsi sayəsində ümumi prinsip və nəzəri müddəalar formulə edilir ki, bunun da təlim prosesinin idarə olunması üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Belə ki, təlim prosesinin özünə gerçəkliyə məxsus olan predmet və hadisələrin dərk olunmasının spesifik bir növü kimi baxmaq olar. Odur ki, qnoseologiyanın, dialektikanın ümumi qanunları, prinsipləri təlimin xüsusi metodları ilə əlaqədar fəaliyyət göstərir. Vəzifə bu əlaqə əsasında təlimin elə qurulmasına nail olmaqdır ki, şagirdlərin bəşər mədəniyyətini, elmlərin əsaslarını yaxşı mənimsəməsinə (hətta onu sonra yaradıcılıqla inkişaf etdirməsinə) şərait yaransın, onlarda idrak müstəqilliyi formalaşsın.

Məlum olduğu kimi, qnoseologiya fəlsəfənin tərkib hissəsidir. O, ümumi idrak nəzəriyyəsidir, bilik haqqında təlimdir. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfi ədəbiyyatda həqiqət anlayışını qnoseologiyanın mərkəzi kateqoriyası hesab edirlər. Həqiqət özü də bilikdir, ətraf aləm, gerçəklik haqqında sınaqdan çıxmış, doğruluğu ictimai praktikada yoxlanılmış bilikdir. Səciyyəvi haldır ki, “bilik” anlayışı pedaqogikanın təlim nəzəriyyəsi ilə bilavasitə bağlı olan kateqoriyasıdır. Bəs bilik nədir, onun fəlsəfi və pedaqoji aspektləri nədən ibarətdir?

Bu məsələlərdən söhbət gedəndə M. Əkbərovun və N. Cəfərovun “Bilik haqqında nə bilirik?” məqaləsi diqqəti çəkir [3]. Məqalədə bilik insanların ictimai əməyinin və zehni fəaliyyətinin məhsulu, “obyektiv gerçəkliyin ideal inikasası, onun nəzəri əxzetmənin nəticəsi... insanların məqsəduyğun-praktik fəaliyyətinin zəruri elementi, zəmini” kimi səciyyələndirilir. Burada bilik qnoseoloji kateqoriya kimi xarakterizə edilir, onun, ümumiyyətlə, mahiyyəti, növləri, funksiyası araşdırılır. Bununla belə, biliyin pe-

daqoji aspekti də müəlliflərin nəzərindən yayınmamışdır. Məqalədə oxuyuruq ki, pedaqogikada bilik dedikdə əsasən təhsilin məzmunu ilə bağlı olan elə element nəzərdə tutulur ki, burada bəşəriyyətin əldə etmiş olduğu hazır sərvətin yetişməkdə olan gənc nəslə mənimsədilməsindən, həm də bu sərvətdən təhsil üçün nəyi və onu necə, nə üçün təlim etməkdən söhbət gedir. Burada elmdə “yeni bilik” anlayışı haqqında mülahizə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, fəlsəfədə yeni bilik elmi tədqiqatların elə nəticəsinə deyilir ki, o, obyektiv gerçəkliyə, onun xassə və qanunauyğunluqlarına dair mövcud olan biliklərimizi və onların tətbiqini əsaslı surətdə dəyişdirir və genişləndirir. Buraya daxildir: a) yeni empirik, eksperimental faktların kəşfi, b) müəyyən bir nəzəri sistemdən deduksiya yolu ilə alınan anlayış və mülahizələr, c) mövcud nəzəri təsvürləri dəyişən yeni elmi anlayış, qanun, müddə, prinsiplərin yaranması.

Məxsusi olaraq qeyd etmək gərəkdir ki, təlim prosesində “yeni bilik” dedikdə, buradakı “yeni” sözüdə müəyyən şərtlik var; bu bilik elmdə artıq bərqərar olmuş “hazır” biliklərdən müəyyən didaktik prinsiplər əsasında seçilən və dərsliklərə daxil edilən elə proqram materialıdır ki, o, təlim prosesində müəyyən ardıcılıqla seçilmiş formada şagirdlərə aşılır [11, s. 21-22]

Sözgedən məqalədə biliyin ümumi, metodoloji təsnifatı və funksiyalarını fəlsəfi baxımdan araşdıran müəlliflər, onun tədris işi üçün mühüm əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Burada tədris fənlərinin məzmununa daxil olan biliklərin aşağıdakı növləri qeyd edilir: a) əsas terminlər və anlayışlar (bunlarsız heç bir mətn, müddəə və ya mülahizə aydın olmaz); b) gündəlik həyatı və elmi faktlar (bunlarsız elm qanunlarını anlamaq olmaz, əqidə, ideya, isbat kimi keyfiyyətlər formalaşmaz); c) gerçəkliyin müxtəlif obyektləri və hadisələri arasındakı zəruri, mühüm, davamlı əlaqələri açan elm qanunları (bunlarsız elmdən danışmaq olmaz); ç) elmi nəzəriyyələr; e) metodoloji xarakterli biliklər (biliyin meydana gəlməsi, hasil edilməsi yolları və tarixi, idrak metodları) d) qiymətləndirici (və ya dəyərləndirici) biliklər (müxtəlif həyatı hadisələrə münasibət normalarına qiymət vermək barədə biliklər). [3]

Əlbəttə, bu məsələlərin ətrafında müəlliflərlə bu və ya digər baxımdan mübahisə etmək olar. Lakin məqalədə müəlliflərin belə bir nəti-

cəsi bizi qane edir ki, “biliyin müxtəlif növlərə malik olması və bunların təlim prosesində müxtəlif funksiyalar daşmasına baxmayaraq, onlar bir-biri ilə ayrılmaz daxili əlaqədə olub dialektik vəhdət, vahid bir sistem təşkil edir”. “Bilik” anlayışının həm fəlsəfi, həm də pedaqoji aspektlərini əsaslı surətdə təhlil edən müəlliflər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “qnoseologiyanın mühüm bir kateqoriyası olan biliyin ümumi, fəlsəfi anlamını bunun pedaqoji aspektlərini bir-birindən təcrid etmək də, bunları bir-birinə qarşı qoymaq da səhvdir” [11, s. 21-22]

Biliyin verilmə üsulları pedaqogika elminin inkişafı gedişində dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Xarakterik cəhət budur ki, bu dəyişikliyin metodoloji əsası da məhz idrak nəzəriyyəsinə yeri olan prinsiplərdir. Bu prosesin aşağıda göstərilən üç inkişaf mərhələsini fərqləndirmək olar: əvvəllər şagirdlərə biliklər şifahi formada təqdim olunurdu (təlim əməyindən ayrılmış şəkildə), bu zaman doqmatik təlim aparıcı mövqedə idi; sonralar fəaliyyət üsulları haqqında biliklərin verilməsinə və xüsusi qaydada onların tətbiqinə yer verildi; nəhayət, fəaliyyətin nəticəsi kimi biliyin əldə olunması məqsədəuyğun hesab edildi. Fəaliyyətdə olan nəzəriyyə “əvvəlcə hər hansı mənimsəmə, sonra isə tətbiq” öz yerini daha əsaslandırılmış nəzəriyyəyə verməli oldu: “anlayışı mənimsəmə yalnız onun tətbiqi prosesində həyata keçir” [13, s. 59]. Mənimsəmə və tətbiq vahid idrak prosesinin iki tərəfi kimi qəbul olundu.

İndi praktikalara yaxşı məlumdur ki, proqramlaşdırılmış metod və vasitələrin, problemlə öyrənmənin təlim prosesinə daxil edilməsi mənimsəmə ilə tətbiqin vahid halda birləşməsi üçün imkanları xeyli yaxşılaşdırır. Bu o deməkdir ki, düzgün metodoloji əsas təlimin müvəffəqiyyəti üçün vacib şərtidir.

Şagirdlərin idrak müstəqilliyinin və onların yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafı probleminin tədqiqi yaradıcılığın fəlsəfi nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Bu problem öz növbəsində elmin inkişafı, elmi tədqiqatın məntiqinin dərkə, yaradıcı prosesin xüsusiyyəti (o yaradıcılığın psixologiyasının inkişafı ilə bağlıdır), kibernetika, riyazi məntiq, evristik proqramlaşdırma, idrak nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı ilə şərtlənir. Heç şübhəsiz ki, müxtəlif təlim üsullarının, evristik və alqoritmik metodların tətbiqi müəllimdən yaradıcılıq qabiliyyəti, geniş dünyagörüşü xarakterli bilik tələb edir.

Psixologiya elmi sübut etmişdir ki, insan psixikası nəinki cisimlərin hazırda görünən, habelə onlardan kənarında olan surətlərinə əsaslanmaq qabiliyyətinə də malikdir. İnsan fəaliyyəti çox mürəkkəb və xüsusi bir prosesdir. O, sadəcə olaraq tələbatların ödənilməsi ilə deyil, məqsədin dərk olunması və ictimai təcrübə ilə şərtlənir. Məhz insanın qabaqlayıcı inikas fəaliyyətinin əsasında müvafiq məqsəd durur və özünün sonrakı fəaliyyətini ona şüurlu şəkildə təbət edir.

Fəlsəfi ədəbiyyatda təfəkkürün iki funksiyasından danışıılır: birincisi, gerçəkliyin obyektlərinin adekvat əks olunması, ikincisi isə obyektiv aləmdə həqiqətdə mövcud olmayan, bu və ya digər cisim və hadisələrə adekvat olmayan obrazların yaradılmasıdır. Təfəkkürün hər iki funksiyası inikas anlayışının spesifik tərəfidir, bunun əsasında aktiv idrak durur.

Fəlsəfi ədəbiyyatda idrakın belə aktivliyi inikas-dəyişdirmə anlayışı ilə, şüurlu yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı şəkildə izah edilir [18], yəni insanın yaradıcılıq fəaliyyətinin təbiətinə filosoflar inikas-dəyişdirmə fəaliyyətinin nəticəsi kimi baxır. Belə ki, yaradıcılıq dəyişdirici inikasın zirvəsi, onun ali dərəcəsi sayılır. Bu fəaliyyətin nəticəsində daha yüksək bilik və fəaliyyət üsulları formalaşır.

V.H. Nəsirov və Ə.B. Məmmədov haqlı olaraq göstərirlər ki, dialektik təfəkkür axtarışlar təfəkkürü olub, bir tərəfdən empirik biliklə, digər tərəfdən isə kateqorial struktur ilə şərtlənən yaradıcı fəaliyyətdir. Mahiyyətin dialektik təfəkkür vasitəsi ilə aşkara çıxarılması o demək deyildir ki, bu prosesdə formal məntiqi təfəkkür formaları, əməliyyatları və üsulları iştirak etmir. Əksinə, formal-məntiqi vasitələr olmadan mahiyyət aşkar edilə bilməz. Lakin bu vasitələr də mahiyyətin aşkar edilməsi üçün kifayət deyil, burada aparıcı rol dialektik təfəkkürə, kateqorial təhlil məxsusdur [s. 8; 122]. Təfəkkürün müşahidələr əsasında ilkin təsəvvür, sadə təfəkkür əməliyyatları, ilkin ümumiləşdirmələr, mücərrəd təfəkkür, modelləşdirmə əməliyyatları, fərziyyələr və aksiomlar irəli sürmək, qanun və nəzəriyyələr formalaşdırmaq, təsdiq, sübut, əsaslandırmaq, tətbiqlər və s. hərəkətlərdən istifadə olunaraq mahiyyət aşkara çıxarılır.

Tədris prosesində müəllim tərəfindən diqqət mərkəzində saxlamaq gərəkdir ki, intellektual intuisiya ilə birlikdə kateqorial təhlil zəruri

biliyə gətirib çıxaran vahid prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Nəzəri biliyin yaradılmasında kateqorial təhlilin rolu faktların kateqorial şəkildə ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Fakt öyrənilən predmetə aid olan empirik bilik, kateqoriya isə ümumiliyə malik olub gerçəkliyin müəyyən sahəsinə daxil olan bütün predmetlərə aid nəzəri biliklərdir [8, s. 123]. Kateqoriya təfəkkürün forması, ideya isə nəzəriyyənin əsas anlayışdır [11, s. 24]. İdrakda kateqoriya və faktların əlaqəsi intellektual intuisiya vasitəsi ilə təmin edilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, çoxmənalı olmasına baxmayaraq, intuisiya anlayışı əsasən həqiqəti bir dəfəyə aşkara çıxaran müstəqil bilik mənasında başa düşülür.[14, s. 117]. İntuisiyanın iki növü hissi intuisiya (bilavasitə hissi bilik) və intellektual intuisiya (məsələn, həndəsi aksiomlar) bir-birindən fərqləndirilir. İntuisiyanın bundan əlavə evristik növü də məlumdur ki, bu da gözlənilməz kəşflər üçün zəruri olan həllin tapılması və s. formada təzahür edir.

Təlim prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin idarə olunması və əqli qabiliyyətlərinin inkişafı yalnız o şərtlə mümkündür ki, təfəkkür prosesinin qanunauyğunluqları daim nəzərə alınsın. Bu həm əqli fəaliyyətin növlərinə, həm də onların strukturuna aiddir. Onlar konkret situasiyada yaddaş və təfəkkürün müxtəlif münasibətləri ilə bağlıdır.

Filosof və psixoloqların tədqiqatları əsasında da müəyyənəşdirilmişdir ki, problem həlli zamanı yeni biliklərin mövcud biliklər sistemində daxil edilməsi və onun yenidən işlənməsi ilə bağlı insanın yaradıcı əqli fəaliyyəti iki növ (analitik və evristik) ola bilər.

Problem həlli zamanı əqli fəaliyyətin analitik növü həlli alqoritmlərinin, əqli əməliyyatların dəqiq ardıcılığının mövcudluğu ilə bağlıdır. Bu növdə fikri fəaliyyət məntiqi təfəkkürün bütün qanunları üzrə baş verir. Şagirdin evristik fəaliyyətinin əsasında onun intuitiv təfəkkürü durur. Evristik priyomlar daha çox o zaman tətbiq olunur ki, həllin alqoritmı məlum olmasın. Hətta alqoritmlərin məlum olduğu halda belə, evristik priyomların tətbiq olunması həll prosesini sürətləndirə bilər.

İnsan fəaliyyətinin cəhəti olan biliyin özünü də rəsonal və qeyri-rəsonal kateqoriaları baxımından qiymətləndirmək olar. Öz təbiəti etibarilə bilik, bəşəriyyətin məqsəd və tələbatına

cavab verən ideyalar yaratdığına görə məntiqi, qərarlaşmış olan məlum zəka formalarına uyğun gəlməsinə görə rasionaldır. Bununla birlikdə, o, çox halda, əvvəlcədən yaradılmış təfəkkür formalarından kənara çıxır, təkcə həmin təfəkkür formaları ilə izah edilə bilmir, yəni onda elə bir cəhət vardır ki, bu cəhət məntiqin özünün dəyişilməsi və onun cəbbəxanasının yeni təfəkkür formaları və kateqoriyaları hesabına zənginləşməsi yolu ilə aradan qaldırılır.

İdrakın inkişafının başlıca meyli olmaq etibarilə rasionallıq iki formada – dərrakə və həqiqətən zəka formasında mövcuddur.

Dərrakəli fəaliyyət irəlicədən nəzərdə tutulmuş sxem üzrə, şablon əsasında, metodun özünü, onun hüdudlarını və imkanlarını dərk etmədən, fikir formaları və abstraksiyalarla əməliyyat aparmaq deməkdir. Dərrakə tamı, vahidi bir-birinə qarşılıqlı surətdə nüfuz edən vəhdət halında əhatə edə bilmədiyindən, onları bir-birini istisna edən əks cəhətlərə bölür. Dərrakənin xüsusiyyətləri alqoritm, qayda timsalında ən parlaq şəkildə nəzərə çarpır ki, buna müvafiq olaraq, məsələn, bu və ya digər hesablama prosesi yerinə yetirilir və həmin hesablama prosesi üçün aşağıdakı ciddi bir müəyyənlilik səciyyəvidir: hesablama prosesinin hər bir mərhələsi özündən sonra gələn mərhələni müəyyən edir, prosesin özü ayrı-ayrı addımlara bölünür, göstəriş isə simvolların kombinasiyası şəklində verilir. Dərrakənin fəaliyyət göstərməsi nəzəri təfəkkür üçün zəruridir. Lakin insan təfəkkürünün səciyyəvi xüsusiyyətini dərrakə deyil, məhz zəka ifadə edir. Zəka, məzmunu və təbiəti dərk olunan anlayışlarla əməliyyat aparır, zəkanın köməyi ilə hadisələr, proseslər yaradıcı fəallıqla, məqsədyönlüklə əks olunur. İnsanın zəkası təşəkkül tapmış bilik sistemi hüdudlarından kənara çıxmağa, yeni sistem yaratmağa çalışır. Əgər dərrakə üçün səciyyəvi olan analizdirsə, zəka üçün ən yüksək insan qabiliyyəti səviyyəsinə çatdırılmış sintezdir. İnsan biliyi dərrakədən və zəkadan ibarət fəaliyyətin vəhdətidir ki, həmin fəaliyyətlə obyektiv reallıq dərk olunur və rasionallıq surətdə dəyişdirilməsi yolları müəyyən edilir.

Əlbəttə, yaradıcılığın bütün sirləri, onun qanunauyğunluqları, mexanizmi hələlik tam, axıra qədər öyrənilməmişdir. Lakin bununla belə elmi idrakın nəticələri kimi biliklərin sistemi, onların inkişaf məntiqi haqqında kifayət qədər məlumatımız vardır. Təlim prosesində idrakın

formalarının xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı əlaqələrini bilmək və bunlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək zəruridir. Bu zəruriliyin bir sıra vəhdət təşkil edən səbəbləri vardır. Birincisi, bu və ya digər tədris fənninin məzmununu təşkil edən bilik və fəaliyyət üsulları müəyyən formalarda təqdim olunur. İkincisi, idrakın müəyyən metod və formalarından istifadə edilərək həmin bilik və fəaliyyət üsulları (tədris fənnin məzmununu təşkil edən) əldə olunmuşdur. Üçüncüsü, hər bir formanın spəşif xüsusiyyətlərini, idrakın strukturunda həmin elementin yerini və funksiyasını bilməklə, təlim prosesində onun əldə olunması məqsədi ilə şagirdlərin idrak fəaliyyətlərini tənzimləmək mümkündür. Biliyin formasından asılı olaraq onun əldə olunmasına yönələn əqli fəaliyyətin analitik (alqoritmik) və evristik cəhətlərinin münasibətini düzəltməkdir.

Odur ki, elmi idrakın müxtəlif formalarının təlim prosesinin təşkil və idarə olunması baxımından vacib olan bəzi cəhətlərini nəzərdən keçirməyi, müəyyən mənada haşiyə çıxmağı lazım bilir.

Məlumdur ki, həm elmi tədqiqatın, həm də təlimin zəruri şərtlərindən biri qazanılmış biliklərin sistemləşdirilməsidir və bu problemlə sıx bağlı olan məsələdir. Problem biliksizlikdən biliyə keçid mərhələsidir. Problem biliyin empirikdən nəzəriyyəyə zəruri hərəkətini ehtiva edir.

Problem məsələnin toplanmış bilikdə cavabı olmayan və buna görə də sadə informasiya axtarışlarından fərqlənən müvafiq praktiki və nəzəri fəaliyyət tələb edən növüdür [15, s. 21-22] Məsələ problemin təmərküzləşmiş ifadəsi, onun düyün nöqtəsidir [16, s. 80]. Qnoseologiyanın mərkəzi anlayışlarından olub, elmdə mühüm rol oynayan ideya öz mənası etibarilə məntiqi təfəkkürün anlayış formasına daha yaxındır. İdeya ilə anlayışın əsas fərqi bunlardır ki, hər bir ideya anlayış olduğu halda, heç də hər cür anlayış ideya deyildir. Yalnız əsasında müəyyən biliklərin sintez olunduğu və bilik sisteminin yarandığı anlayış ideya rolunu oynaya bilər. İdeya nəzəriyyənin elementi, onun əsasıdır, nəzəriyyə isə artıq inkişaf edib formalaşmış ideyadır.

Nəzəriyyənin ideyadan fərqi bundadır ki, nəzəriyyə həm ideyanı, həm də ondan törəyən bütün digər anlayışları ehtiva edir. İdeyanın nəzəriyyənin strukturuna daxil olan digər anlayışlardan məzmun fərqi gəldikdə isə o, bundan

ibarətdir: İdeya nəzəriyyənin əsasını təşkil edən mühüm qanunauyğunluğu əks etdirdiyi halda, həmin nəzəriyyənin məzmununa daxil olan anlayışlar bu qanunauyğunluğu yalnız qismən, natamam şəkildə, başqa sözlə, onun ancaq mühüm tərəf və aspektini əks etdirirlər.

İdeya, əvvəla empirik bilikdə verilməsi mümkün olmayan mahiyyəti əks etdirir, ikincisi, ideya əsasında predmet və hadisələr haqqında qazanılmış biliklərin yüksək sintezinə nail olunur və nəzəriyyə yaradılır. İdeya gerçəkliyin inikasıdır. İdeyanın təşəkkül prosesi dialektik təfəkkürün yaradıcı xarakterinin təzahürüdür. İdeya – yüksək obyektivlik, dolğunluq və konkretlik dərəcəsinə yüksəlmiş və eyni zamanda praktik olaraq həyata keçirilməyə istiqamətləndirilmiş fikrə deyilir.

İdeya yalnız anlayışla deyil, habelə biliyin digər forması olan prinsiplə də əlaqədardır. Bu əlaqə özünü belə bir cəhətdə göstərir ki, həm ideya, həm də prinsip nəzəriyyənin yalnız əsası olmayıb, habelə onun sərhədləridir. İdeyalarla münasibətdə prinsip ideyanın abstrakt ifadəsidir. İdeya prinsipə nisbətən məzmun genişliyinə malikdir. Nəzəriyyənin əsasını bir ideya təşkil etdiyi halda, nəzəriyyəni ifadə edən prinsiplər bir neçə ola bilər [8, s. 123-124].

İdeya və prinsip kimi qanun da elmi idrakın mühüm formalarından olub, hadisələrin obyektiv, ümumi, mühüm zəruri, nisbi sabit və təkrarlanan əlaqə və münasibətlərini əks etdirir.

Gerçəkliyin müxtəlif sahələrində təsir göstərən qanunların kəşf və formula edilməsi elmi idrakın əsas formalarından olan hipotezaların yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hipoteza hər hansı hadisənin səbəbini izah edən, lakin hazırkı zamanda səhihliyi hələ sübut olunmamış elmi fərziyyədir. Nəzəriyyə dedikdə bu və ya digər predmet sahəsinin mühüm, başqa sözlə qanunauyğun, ümumi və zəruri daxili əlaqələrini əks etdirən, öz aralarında məntiqi surətdə əlaqələndirən fərziyyələrin müəyyən sistemi kimi mövcud olan həqiqi bilik nəzərdə tutulur. [17, s. 167-168]

Şübhə yoxdur ki, şagirdlərin təlim fəaliyyətləri, onların yaradıcı qabiliyyətləri və müstəqilliyinin formalaşmasının məqsədyönlü şəkildə istiqamətlənməsi elmi biliklərin sistemi və onların inkişaf məntiqini nəzərə almağı tələb edir. Bu prosesdən isə onların alqoritmik və evristik fəaliyyətləri müəyyən nisbətdə çıxış edir, funk-

siya yerinə yetirir. Məhz bu nisbəti müəyyənləşdirərkən elmi idrakın bu və ya digər formasının xüsusiyyətləri əsas kimi götürülür, müəllimin idarəetmə fəaliyyəti özünə istiqamət müəyyən edir. Burada idarə edənin qarşısında iki mühüm vəzifə durur: 1) qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq, hər bir şagirdin əqli fəaliyyətində alqoritmik və evristik növlərin yerini düzəltmə; 2) analitik və yaxud evristik növlü əqli fəaliyyətin strukturuna uyğun olaraq, formal və dialektik məntiqin forma və metodlarından (təlim materialının xüsusiyyətlərinə və şagirdlərin imkanlarına uyğun) istifadənin mexanizmini müəyyənləşdirmək. Belə məntiqi əsaslarla idarə olunan prosesdə şagirdin yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb olunmasına əlverişli imkan yaranır. Başqa sözlə, burada göstərilən əsaslarla idarə olunan proses şagirdə elmi idrakda tətbiq olunan metodlardan müəllimin rəhbərliyi altında istifadə imkanını verir, onun yaradıcılıq təcrübəsinə, əqli fəaliyyətinin alqoritmik, analitik və evristik növlərinin qarşılıqlı əlaqədə, vəhdətdə inkişafına səbəb olur.

Biz belə hesab edirik ki, fəlsəfi anlayışlardan bu və ya digər səviyyədə təlim prosesinin və onun idarə olunması problemlərinin tədqiqində istifadə edilməsi o zaman müvəffəqiyyətli ola bilər ki, bu məsələyə məntiq, psixologiya və pedaqogika birlikdə baxsın, onlar bu elmlərin müvafiq nəticələri ilə uzlaşsın. Bu uzlaşmanın özü qnoseologiyanın, dialektikanın qanun və kateqoriyalarının məntiq, psixologiya və pedaqogikada metodoloji rol ilə bilavasitə bağlıdır. Lakin təlim prosesinin idarə edilməsinin özünəməxsus nisbi müstəqilliyə malik olan məntiqi, psixoloji əsasları da vardır.

Problemin elmi yeniliyi. IV sənaye inqilabının çağırışlarına uyğun bərqərar olan gerçəklikdə təhsilin həyata keçirilmə yolunun emergent əlamətinin təhsilalanmərkəzli sistem olması ideyası irəli sürülmüş, onun nəzəri və texnoloji əsaslarının işlənilməsinin zəruriliyi diqqət mərkəzinə çəkilmiş və sözügedən təlim sisteminin fəlsəfi-metodoloji əsaslarının interpretasiyası verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. IV sənaye inqilabının çağırışlarına uyğun bərqərar olan gerçəklikdə təhsilin həyata keçirilmə yolunun emergent əlamətinin təhsilalanmərkəzli sistem olması ideyası 1) daha mükəmməl təlim sisteminin nəzəri və texnoloji əsaslarının tədqiqatına və aşkarlanması prosesinə yön verir, 2) təhsilverənlərin praktiki fəaliyyətlərində məqsəd aydınlığına, səmərəli nəticələri hədəflə-

yən metodik sistemin formalaşdırılması prosesində yanlışlıqların azalmasına səbəb olur.

Nəticə. 1. Mükəmməl təlim sisteminin nəzəri və praktik əsaslarının işlənilməsi didaktikanın mərkəzi problemdir, daha səmərəli nəticələri hədəfləyən didaktik sistemlərin axtarışı zəruri və davamlı prosesdir; 2. Təhsilin həyata keçirilməsinin mühüm yolu kimi dərk olunan “mükəmməl təlim prosesi” IV sənaye inqilabının çağırışlarına uyğun bacarıqların formalaşmasını şərtləndirən təhsilalanmərkəzli emergent təbiəti ilə mövcud sistem kimi interpretasiya olunmalıdır; 3. Təlim prosesinin idarə olunması üçün elmin və praktikanın nailiyyətləri ilə ayaqlaşan elmi fəlsəfənin nəzəri-metodoloji əhəmiyyəti olduq-

ca böyükdür və bu prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin idarə olunması, əqli qabiliyyətlərinin inkişafı yalnız o şərtlə mümkündür ki, təfəkkür prosesinin qanunauyğunluqları, elmi idrakın forma və metodlarının xüsusiyyətləri və dialektik əlaqələri daim nəzərə alınsın; 4. Təlim prosesinin idarə olunmasına öz-özlüyündə idrak məsələsi kimi baxmaq məntiqidir; 5. Təlim prosesində səmərəli nəticələrin reallaşdırılması üçün praktik pedaqoq tərəfindən idarəetmə fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində gerçəkliyin dərk olunması və dəyişdirilməsi metodları haqqında dialektika və idrak nəzəriyyəsinin tərkibləri kimi ehtiva olunan komponentlərə istinad edilməsi məqsəddəyğundur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədşadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.
2. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. / Ə.Ə. Əlizadə. - Bakı: Pedaqogika, -2004. – 432 s.
3. Əkbərov, M.S. Bilik haqqında nə bilirik? // Azərbaycan müəllimi. 1983, 13 və 20 may. – s. 4
4. Qaralov, Z.İ. Fizika qanunlarının tədrisi / Z.İ. Qaralov. - Bakı: Elm, - 1997. – 348 s.
5. Kazımov, N.M. Pedaqogika: Pedaqoji İnstitut və universitet tələbələri üçün dərslik / N.M. Kazımov, Ə.Ş. Həşimov. - Bakı: Maarif, - 1996. – 415 s.
6. Mirzəcanzadə, A.X. İxtisasa giriş/ A.X. Mirzəcanzadə. - Bakı: BDU nəşriyyatı, - 1990. – 368 s.
7. Metodika və pedaqogika: Yenilənmiş çərçivə sənədi əsasında: Vəsait / Maksimim Tədris mərkəzi, - 2024. -181 s.
8. Nəsirov, V.H. Elmi idrakın metod və formaları / V.N. Nəsirov, Ə.B. Məmmədov, - Bakı: Maarif , - 1980. – 148 s.
9. İbrahimov, F.N. Pedaqogika: Dərslik. 2 cildə / F.N. İbrahimov, R.L. Hüseynzadə. - Bakı: Mütərcim , - c.1. – 2013. 708 s.
10. İbrahimov, F.N. Təlimdə alqoritmik və evristik fəaliyyətin optimal nisbətlərinin əsaslarına dair öçerklər / - Bakı: Mütərcim , -1998. – 398 s.
11. İbrahimov, F.N. Təlimin dərk edilməsinə “sistem-struktur” baxımından yanaşma / -Bakı: Mütərcim , - 1999. – s. 172.
12. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli, İ.B. Əmirəliyeva. -Bakı: Mütərcim, -2022. -464 s.
13. Махмутов, М.И. Теория и практика проблемного обучения / М.И. Махмутов . - Казань, Татарское книжное издательство, -1972. - 555 с.
14. Радионов, И.К. О природе интуиции.Сб.: Проблемы отражения и современная наука / И.К. Радионов . - М.: МГУ, - 1967. – 289 с.
15. Крымски, З.С. Научная проблема. Сб.: Логика научного исследования / З.С. Крымски. - М.: Мысль , - 1973. – 203 с.
16. Копнин, П.В. Дialeктика как логика и теории / П.В. Копнин. - М.: Наука , - 1973. – 315 с.
17. Штофф, В.А. Введение и методологию научного познания / В.А. Штофф . - Л.:ЛГУ, - 1972. - 243 с.
18. Якиманская, И.С. Советская педагогика: Образное мышление и его место в обучении / И.С. Якиманская . - 1968, № 2. -165 с.

E-mail: firedun52@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2024.